

معرفی و مطالعه تطبیقی، توصیفی سنگ قبرهای سلجوقی موزه گرده میمه (اصفهان)

حمید پورداود^{۱*}، حسن کریمیان^۲، زهرا شهبازی تبار^۳

^۱ دانشجوی دکتری باستان‌شناسی، گروه باستان‌شناسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه تهران، تهران، ایران.

^۲ استاد گروه باستان‌شناسی، گروه باستان‌شناسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه تهران، تهران، ایران.

^۳ دانشجوی کارشناسی ارشد باستان‌شناسی، گروه باستان‌شناسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه شهرکرد، شهرکرد، ایران.

(تاریخ دریافت مقاله: ۱۳۹۸/۰۲/۰۷؛ تاریخ پذیرش مقاله: ۱۴۰۱/۰۳/۲۹)

چکیده

در بسیاری از آثار سرزمین‌های اسلامی هنرمندان به استفاده از آیات و احادیث اقدام کرده‌اند در برخی از این آثار مانند سنگ قبرها نوشتن آیات و احادیث به واسطه بُعد معنوی اثر از اهمیت خاصی برخوردار بوده است. به قطع مشخص نیست که از چه زمانی استفاده از اشعار نیز به مانند آیات و احادیث برای تزئین بر روی سنگ قبرها ظاهر شده است. تا پیش از پژوهش حاضر که بر روی سنگ قبرهای موزه میمه صورت گرفته نشانه‌ای از استفاده از اشعار در جهت کتیبه نگاری سنگ قبرها در عصر سلجوقی (قرن ششم) در دست نبود یا منتشر نشده است. پژوهش حاضر بر آن است تا با روش توصیفی در گام اول به معرفی این آثار بپردازد و سپس با تکیه بر روش مطالعه تطبیقی به مقایسه این دو سنگ قبر با آثار مشابه سلجوقی بپردازد تا از ره آورد این موضوع بتوان درک درست‌تری نسبت به اسلوب هنری و احتمالاً خاستگاه آثار مورد معرفی به دست آورد. سؤالات پژوهش حاضر را می‌توان این گونه بیان داشت: اسلوب هنری این سنگ قبرها را چگونه می‌توان تبیین کرد؟ همچنین با توجه به عدم اشاره مستقیم، آیا با اتکا به مطالعات باستان‌شناسانه می‌توان در خصوص هویت هنرمند سازنده این آثار اظهار نظر کرد؟

واژه‌های کلیدی

کتیبه نگاری، سنگ قبر، سنگ قبر سلجوقی، کتیبه سنگ قبر سلجوقی.

* نویسنده مسئول: تلفن: ۰۲۱-۶۶۹۵۷۱۳۶، شماره: ۰۹۳۶-۸۸۰۳۱۳۵، E-mail: hamidpoordavood@yahoo.com

مقدمه

توجه کم‌تر معماران و هنرمندان به استفاده از سنگ در کنار این علت که مصالح جایگزین یعنی خاک مرغوب به وفور در ایران در دسترس بوده است می‌توان سختی فراهم کردن سنگ مرغوب نیز اشاره کرد. همچنین کار بر روی سنگ مشکل‌تر از سایر عناصری چون گچ و آجر و کاشی بوده است. هدف از مطالعه حاضر در وهله اول معرفی دو سنگ قبر سلجوقی است که در شهر میمه کشف شده و اکنون در موزه مردم‌شناسی این شهر نگهداری می‌شود. هدف ثانویه بحث و تحلیل در خصوص اسلوب هنری و بررسی تشابهات و تفاوت‌ها با دیگر آثار سلجوقی خاصه سنگ‌های قبور است تا از راه‌آورد این موضوع بیش از پیش بتوان در خصوص هویت این آثار اظهار نظر کرد. پرسش مطرح شده در این پژوهش را می‌توان این‌گونه بیان کرد که اسلوب هنری و دیگر نکات حائز اهمیت استفاده شده در این سنگ قبرها را چگونه می‌توان تبیین کرد؟ همچنین با توجه به عدم اشاره مستقیم، آیا با اتکا به مطالعات باستان‌شناسانه می‌توان در خصوص هویت هنرمند سازنده این آثار اظهار نظر کرد؟ فرضیه‌ای که در آغاز پژوهش مطرح شده را این‌گونه باید شرح داد: در کتیبه‌نگاری این دو سنگ قبر از اشعار به زبان عربی نیز استفاده شده است که این موضوع برای اولین بار در ایران در خصوص سنگ قبرهای سلجوقی مشاهده یا منتشر می‌شود و همچنین اسلوب هنری به کار رفته در این دو سنگ قبر با دیگر سنگ قبرهای سلجوقی شناخته شده متفاوت است که احتمالاً به علت تفاوت در خاستگاه این آثار است. همچنین با توجه به شباهت بسیار زیاد سنگ قبرهای موزه گرده با محراب سنگی میمه، می‌توان مدعی شد سازنده سنگ قبرهای مورد معرفی نیز همان سازنده محراب میمه است.

آن‌گونه که بر پیداست تزئینات بخش اساسی معماری اسلامی است. می‌توان گفت تزئینات بخش وسیعی از اهداف معماری اسلامی را شامل می‌شده و یا در شکل‌گیری و دوام آن نقش پررنگی داشته است. در این میان هنر کتیبه‌نگاری با تأکید بر خوشنویسی جایگاه ارزشمندی در معماری اسلامی یافت تا جایی که در جهت مطالعه بهتر آثار اسلامی در کنار نقوش و عناصر تزئینی، پرداختن به کتیبه‌ها از اهمیت بسیار بالایی برخوردار است. چرا که گذشته از جنبه زیبایی‌شناسی، کتیبه‌ها در بستر تزئینات، نمایانگر خلاقیت‌های هنرمندان در دوره‌ای خاص بوده تا جایی که این امر سبب شکل‌گیری سبک‌های خاص هنری در هر دوره اسلامی شده است. از این رو در کنار معماران، کتیبه‌نگاران نیز در تلاش بوده‌اند تا فضایی را خلق کنند که ویژگی‌ها و صفات معنوی را هویدا سازد. از این رو است که در اکثر اماکن مذهبی چون مساجد، مدرسه‌ها، امامزاده‌ها و غیره فضای معنوی ایجاد شده انسان را در بر می‌گیرد (شایسته‌فر، ۱۳۸۱، ۶۴). مضامین کتیبه‌های به‌کاررفته در بناهای دوران اسلامی را می‌توان در دسته‌بندی اسماء مبارک خداوند، آیات و احادیث، اسامی پیامبر و ائمه، دعاها، اشعار مذهبی، نام واقف یا سازنده و کاتب، نام حاکم، تاریخ ساخت و ... قرار داد (حاجی‌زاده باستانی و دیگران، ۱۳۹۶، ۱۳۴) اما تا پیش از پژوهش حاضر گذارشی منتشر شده از استفاده از اشعار بر روی سنگ قبرها در دوره سلجوقی مشاهده نشده است. تا چندین قرن پس از انقراض سلسله ساسانیان هنر سنگ‌تراشی با بی‌مهری مواجه بود تا این که از قرون چهارم و پنجم اسلامی هر چند صرفاً به صورت محدود و برای ساخت قبور و محراب‌های سنگی اما در این قرون دوباره توجه هنرمندان به این هنر جلب گردید و به عبارتی استفاده از سنگ رونق دوباره یافت (سجادی، ۱۳۷۲، ۱۴۰). در بیان چرایی

روش پژوهش

در پژوهش حاضر روش تحقیق مبتنی بر مطالعه توصیفی و تطبیقی بوده که براساس آن سعی شده است سنگ قبرهای موزه گرده ابتدا به صورت جامع معرفی شود تا به درک درست تری از خصوصیات این آثار دست یافته شود و سپس با مطالعه دیگر سنگ قبرهای سلجوقی سعی شده است به مقایسه این آثار با یک دیگر پرداخته شود.

پیشینه پژوهش

در زمینه پژوهش حاضر، منابع مختلفی در دسترس است که از جمله آنها می‌توان به *پایان‌نامه کارشناسی/ارشد علی سجادی با عنوان «سیر تحول محراب در معماری اسلامی از آغاز تا حمله مغول (۱۳۷۲)»* اشاره کرد که در آن نویسنده در یک سیر تاریخی به مطالعه ویژگی‌های هنری و کتیبه‌های نوشته‌شده بر محراب‌های عهد اسلامی پرداخته است و یا مقاله «بررسی مقابر اسلامی ایران در دوره سلجوقی» نوشته شهبازی شیران و دیگران (۱۳۹۵) و همچنین مقاله «توصیف و مقایسه مقابر سلجوقی شهر دامغان براساس گونه‌شناسی معمارانه نوشته عالی و دیگران (۱۳۹۴)» و همچنین «بررسی برج مقبره‌های دوره سلجوقی از نظر معماری پهنه شمال غرب ایران» از ندا ژبان (۱۳۹۷) اشاره کرد اما در این پژوهش‌ها بیشتر به جنبه معماری و ساختمان مقابر پرداخته شده و نه سنگ‌های قبور، که این خود از جمله تفاوت‌های این آثار با پژوهش حاضر است. شایسته‌فر نیز به بررسی

کتیبه‌های قرآنی و احادیث در آثار اسلامی پرداخته است (۱۳۸۰). اما موسوی کوهپر و دیگران نیز در مقاله‌ای تحت عنوان «سنگ‌های مزار، نمودی از وحدت مذاهب مختلف اسلامی در ایران؛ گونه‌شناسی، طبقه‌بندی و مطالعه آرایه‌های سنگ مزارهای نوع گهواره‌ای (۱۳۹۴)» به مطالعه سنگ‌های قبور گهواره‌ای شکل فارق از دوره تاریخی خاصی پرداخته‌اند. از آثار مهم دیگر در زمینه سنگ‌های قبور باید به کتاب *کتیبه‌های/اسلامی شهر یزد (۱۳۸۷)* اشاره کرد که در آن فاطمه دانش یزدی به مطالعه اسلوب‌های هنری و کتیبه محراب‌ها و سنگ‌های قبور در دوران اسلامی تا عهد صفوی پرداخته است

مبانی نظری پژوهش

سنگ قبرهای موزه گرده شهر میمه

در حال حاضر در شهر میمه اصفهان در موزه مردم‌شناسی گرده دو سنگ قبر سلجوقی نگهداری می‌شود که توجه هر بیننده‌ای را به خود جلب می‌کند. این دو سنگ قبر در جریان عملیات عمرانی در مسیر کوره قنات متروکه در سال ۱۳۹۵ بصر کشف شده‌اند. این دو سنگ قبر که براساس کتیبه و سبک و سیاق نگارش مربوط به نیمه اول قرن ششم هستند، را باید اولین و قدیمی ترین سنگ قبرهای سلجوقی شناخته شده (یا معرفی شده‌ای) دانست که به جای آیات و احادیث از اشعار عربی به خط کوفی نیز برای تزئین آنها استفاده شده است.^۱

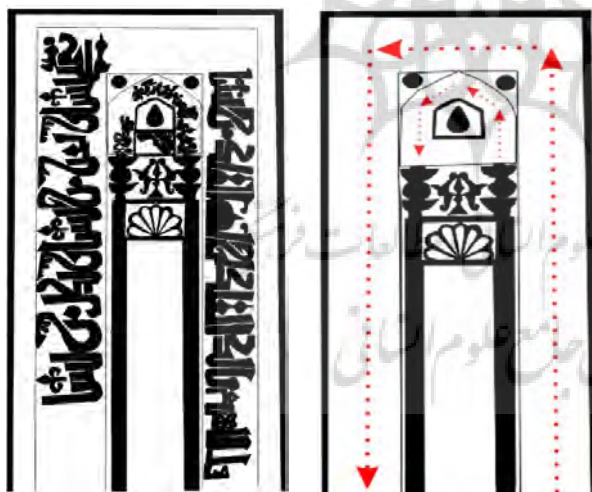
که آموزش می‌فرماید بی‌نهایت می‌آموزی اما کدام بندهات شروع به گناه نکرد» استفاده از بیت شعر در این سنگ قبر بسیار حائز اهمیت است زیرا تا به حال سنگ قبر سلجوقی که در بردارنده چنین موضوعی باشد کشف یا گزارش نشده و در واقع این سنگ قبر و سنگ قبر دیگر موزه گرده تنها سنگ قبرهای شناخته‌شده (گزارش شده) سلجوقی در ایران فعلی هستند که شعرنویسی شده‌اند. در نگارش کتیبه‌های حاشیه‌ای با توجه به وجود فضای کافی سعی شده تا از نقوش اسلیمی نیز استفاده شود، به همین جهت نقطه‌ها در حرف «شین» به شکل برگ حکاکی شده‌اند، و یا انتهای حروف «و» و در بعضی از موارد «ذال» و «نون» را به شکل برگچه‌ای تصویرسازی کرده‌اند. همچنین در کلمه «من» «نون» به صورت سر مرغابی که به پایین خم شده تصویرسازی شده است. متن آیه: «قل اللهم مالک الملك تؤتی الملك من تشاء و تنزع الملك ممن تشاء و تعز من تشاء و تذلل من تشاء»، «بگو بار الها! مالک حکومت‌ها تویی، به هر کس بخواهی، حکومت می‌بخشی، و از هر کس بخواهی، حکومت را می‌گیری، هر کس را بخواهی، عزت می‌دهی، و هر که را بخواهی خوار می‌کنی...» در میان دو ستون در زیر طرح صدفی (یا طرحی از شعاع نور) ظاهراً نام و مشخصات متوفی نوشته شده بوده که به صورت کامل محو شده است و در انتهای فضای بین ستون به صورت مخدوش تاریخ ساخت به این صورت درج شده است «ثلاث و خمسين و خمسمائه» که منظور سال ۵۵۳ است. همچنین با مطالعه منابع (نک: سجادی، ۱۳۷۲) و همچنین بر طبق نظر عبدالله قوچانی این سنگ قبر بسیار به محراب میمه که در موزه ملی نگاهداری می‌شود شباهت دارد، بنابراین این اثر با محراب موزه ملی نیز مقایسه می‌شود (تصاویر ۱ تا ۸).

سنگ قبر شماره یک (لوحه ای) موزه گرده

این اثر با طول ۱۰۵ و عرض ۶۲ و ضخامت ۱۰ سانتی‌متر از چند بخش جداگانه تشکیل شده. حاشیه این سنگ قبر با طرح اسلیمی دقیقاً مشابه با محراب میمه به صورت نواری باریک تزئین شده است. در نوار بعدی و در فضای داخلی به مانند اکثر محراب‌های باقی مانده و خاصه محراب سلجوقی میمه که اکنون در موزه ملی نگاهداری می‌شود و همین طور سنگ قبرهای مورد مطالعه، کتیبه اصلی درج شده. در فضای مرکزی نیز دو ستون بلند اما بی‌نقش دیده می‌شود که در قسمت فوقانی آن دو سر ستون سه بخشی قرار گرفته، بر روی این سرستون‌ها نیز یک طاق‌نمای برجسته قرار دارد. در همین طاق‌نمای یک بیت شعر به زبان عربی نوشته شده است. در زیر این طاق‌نما و در فضای بین سرستون‌ها نیز نقشی اسلیمی دیده می‌شود. در زیر این نقش و فضای بین دو ستون نیز طرح زیبایی صدفی یا شعاع نور با هفت پره دیده می‌شود.

کتیبه سنگ قبر

قسمتی از آیه ۲۶ سوره آل عمران با خط کوفی در حاشیه خارجی به نگارش در آمده است. متأسفانه به واسطه مکان نامناسب نگاهداری و همچنین آسیب‌های وارده همگام کشف بخشی از کتیبه در قسمت پیشانی قابل خواندن نیست که تنها با حدس می‌توان ادعا کرد در این قسمت نیز «وتنزع» آورده شده است. طاق‌نمای کتیبه‌ای تزئین شده است. متن کتیبه این گونه است: «إن تغفر اللهم تغفر جما وای عبد لک لا [ألمأ] این بیت در آثاری نیز آمده است (الانباری النحوی، ۱۹۱۳، ۳۹). «خداوند زمانی

تصاویر ۲ و ۳- طرح کامل و طرح هندسی محراب موزه گرده، ۱۳۹۸.

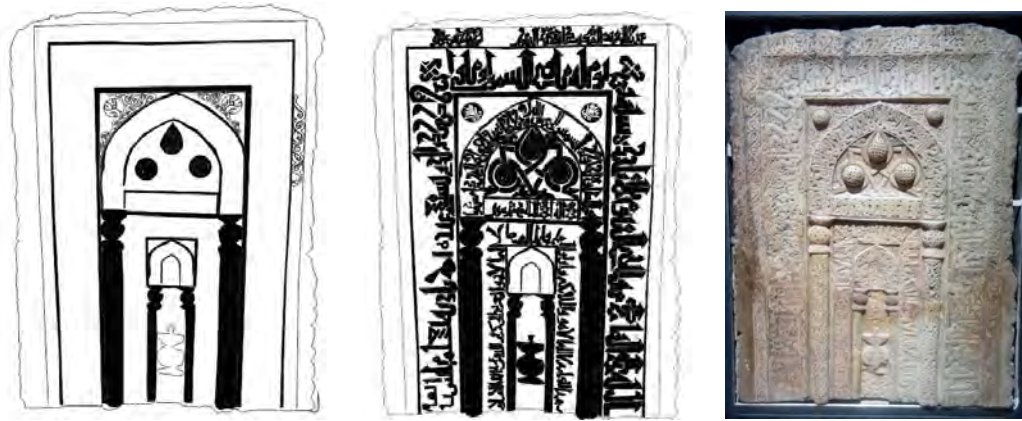
تصویر ۱- سنگ قبر موزه گرده.

تصویر ۵- طرح کتیبه فضای مرکزی طاق‌نمای یک بیت شعر.

تصویر ۴- تصویر طاق‌نمای سنگ قبر سلجوقی با بیت شعر.

تصویر ۷ و ۸ - طرح هندسی و طرح کامل محراب سلجوقی میمه.

تصویر ۶ - محراب سلجوقی میمه.

تصویر ۱۰ - محراب سلجوقی میمه.

تصویر ۹ - سنگ قبر سلجوقی موزه گرده.

شروع شده و چند کلمه بعد کلمه «بنت» نوشته شده که نشان می‌دهد شخص متوفی مونث بوده است و در انتها نیز تاریخ وفات متوفی درج شده که این گونه خوانده شده است «رمضان ثلث عشرین و خمسمائه» که مراد ماه رمضان ۵۲۳ هـ ق است. در حاشیه خارجی این سنگ قبر نیز دو بیت از اشعار عربی به خط کوفی درج شده است که با توجه به تاریخ این سنگ قبر موضوع بسیار جالبی می‌باشد چرا که این سنگ قبر قدیمی‌ترین سنگ قبر سلجوقی معرفی شده‌ای است که با شعر به زبان عربی کتیبه نگاری شده است. ابیات حاشیه این سنگ نیز این گونه است:

أری طالب الدنيا و إن طال عمره و نال من الدنيا سرورا و أنعما
کبان بنی بنیانه فأتمه فلما استوی ما قد بناه تهدما

«می‌بینم که خواستار دنیا با اینکه عمرش طولانی شد و از دنیا خوشی و نعمت‌هایی به دست آورده است مانند سازنده‌ای که ساختمانش را ساخت و به اتمام رسانید و زمانی که آنچه ساخت استوار شد، منهدم گشت. این ابیات در منابعی نیز آمده است (ابن ابی الحدید معتزلی، ۱۴۰۴، ۲۹۱؛ فتال نیشابوری، ۱۳۷۵، ۴۴۹) (تصاویر ۱۱ و ۱۲).

در این اثر شباهت بسیار زیادی در شیوه نگارش خط و بعضی از حروف با سنگ قبر شماره یک موزه گرده دیده می‌شود به‌عنوان مثال در هر دو اثر حرفی مانند «ن» و «و» دقیقاً به یک شکل به مانند حرف «س» بر عکس انگلیسی نوشته شده‌اند. انتهای همه این حروف در هر دو اثر به وسیله نقوش اسلیمی تزئین شده است و یا در هر دو اثر حرف «کاف» و «ذال»

اصلی‌ترین ویژگی‌های ظاهری مشترک بین این دو اثر، طاق نما و فرم قبه‌ها در هر دو اثر است و یا فرم سر ستون‌ها در هر دو اثر کاملاً به هم شباهت دارد، همچنین رسم الخط این دو اثر نیز آن چنان که در تصاویر زیر دیده می‌شود کاملاً به هم شبیه است (تصاویر ۹ و ۱۰). از دیگر ویژگی‌های مشترک این دو اثر داشتن یک کتیبه حاشیه‌ای است و همین‌طور، نقوش اسلیمی هر دو اثر کاملاً با هم مشابه هستند به‌عنوان مثال نقوش نواری خارجی هر دو اثر بی‌نهایت به هم شباهت دارد، بنابراین می‌توان گفت این شباهت‌های موجود احتمالاً گویای وجود یک خاستگاه مشترک است.^۲

سنگ قبر سلجوقی شماره دو موزه گرده

این اثر که با توجه به سال ساخت یک سنگ قبر سلجوقی است نیز در سقف کوره قنات بیر قرار داشته که با هدف جلوگیری از ریزش سقف کوره قنات در ادوار پیش در این محل نصب شده بوده. این اثر با طول ۶۶ و عرض ۳۹ و ضخامت ۱۰ سانتی متر با یک کتیبه حاشیه‌ای که دو بیت شعر به زبان عربی است تزئین شده است همچنین در مرکز تصویر طرحی زیبا از نقش صدفی (یا شعاع نور) با هفت پره دیده می‌شود. در کادر زیرین این طرح صدفی نیز حدیثی آورده شده که این گونه است «لا اله الا الله مخلصا محمد رسول الله حقا» لازم به ذکر است که این حدیث در کتیبه فوقانی درگاه برج رسکت نیز با خط کوفی نوشته شده است. در قسمت زیر این کادر در سنگ قبر مورد معرفی نیز کتیبه‌ای دیده می‌شود که با عبارت «هذا قبر»

تصویر ۱۲- طرح سنگ قبر شماره دو موزه گرده.

تصویر ۱۱- سنگ قبر شماره دو موزه گرده.

تصویر ۱۴- طرح لوح سنگی آستان قدس رضوی.

تصویر ۱۳- لوح سنگی آستان قدس رضوی. مأخذ: (library.razavi.ir)

آمده: «هذا مقام الرضا عليه السلام اقبل على صلواتك ولا تكن من الغافلين». کتیبه حاشیه اول «بسم الله الرحمن الرحيم و صلوات بر چهارده معصوم (ع) به چشم می خورد. حاشیه دوم: آیه ۵۵ از سوره مائده نوشته شده است «انما وليکم الله و رسوله و الذین امنوا الذین یقیمون الصلاه و یوتون الزکاه و هم راکعون» آمده است. در زیر کتیبه متن «شعبان سنه ستۀ عشر و خمس» و در ادامه: مائه. «عمل عبدالله بن احمد مره»، نوشته شده است (تصاویر ۱۳ و ۱۴).

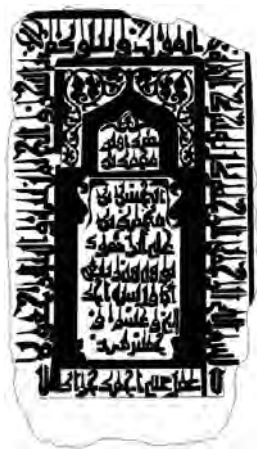
سنگ قبر موزه هنر هاروارد

این سنگ قبر که در موزه هنر هاروارد نگهداری می شود متعلق به فردی به نام «محمد بن حسن بن محمد» است. این سنگ قبر بنا بر امضای روی آن، ساخت شخصی به نام «علی احمد الخراط» بوده و بر روی آن آیاتی از قرآن به چشم می خورد «کل نفس ذائقة الموت و نبلوکم بالشر و الخیر فتنه و الینا ترجعون» «هر نفسی چشنده مرگ است و شما را از راه آزمایش به بد و نیک خواهیم آزمود و به سوی ما بازگردانده می شوید» (سوره ۲۱، آیه ۳۵) این آیه در برج مدور مراغه نیز درج شده است (حاجی زاده باستانی و دیگران، ۱۳۹۶، ۱۴۱) این آیه گویای سنگ قبر بودن اثر است و تاریخ «ربیع الاول سنه احد و عشر و خمس مئه» ربیع الاول سال ۵۱۱ هجری قمری را نشان می دهد (تصاویر ۱۵ و ۱۶).

دقیقاً به یک شکل نوشته شده (امری که در همه سنگ قبرهای دیگر نیز مشابه است) و در یک جا منظور «کاف» است و در قسمت دیگری از کتیبه منظور «ذال» همچنین، در هر دو اثر کلماتی به مانند «من» و «ما» دقیقاً به یک صورت نوشته شده است و طرح صدفی در هر دو اثر با هفت پره رسم شده است. با هدف تفسیر کلیت آثار معرفی شده ناچار از بررسی دیگر قبور سلجوقی موجود هستیم تا بتوان از ره آورد این مقایسه، درک بیشتر و بهتری نسبت به اسلوب هنری آثار معرفی شده (قبور موزه گرده) کسب کرد.

لوحه سنگی در موزه آستان قدس مشهد

با وجود این که ماهیت این اثر مشخص است و ارتباطی به سنگ قبر ندارد، اما با توجه به شباهت بسیار زیاد این اثر با قبور سلجوقی پرداختن به این اثر نیز حائز اهمیت است زیرا به درک درست تری از اسلوب هنر سنگ قبرسازی و حجاری این عصر خاصه نیمه اول قرن ششم کمک می کند. این لوحه سنگی به عنوان سنگ مرقد مطهر امام رضا (ع) در موزه آستان قدس رضوی نگهداری می شود. اما در کتیبه های این اثر نوشت های که گویای سنگ قبر بودن این اثر باشد دیده نمی شود، گذشته از آن آیات حاشیه دوم آن به برپا داشتن نماز اشاره دارد و در حاشیه سوم نوشته شده «مر بعماره المشهد الرضوی علی بن موسی الرضا علیه السلام... ابوالقاسم احمد بن علی بن احمد علوی حسینی ثقیل الله منه» و در کتیبه بخش مرکزی این اثر

تصویر ۱۶- طرح سنگ موزه هنرهاروارد.

تصویر ۱۵- سنگ قبر موزه هنرهاروارد. مأخذ: (harvardartmuseums.org)

تصویر ۱۸- طرح سنگ قبر سلجوقی.

تصویر ۱۷- سنگ قبر سلجوقی. مأخذ: (www.hamshahrionline.ir)

سنگ قبر موزه متروپولیتن^۴

این سنگ قبر نیز به مانند دیگر سنگ قبرهای آورده شده با آیاتی که نشانگر ماهیت سنگ قبر است کتیبه نگاری شده است، کتیبه خارجی این اثر با استفاده از آیه ۳۰ سوره فضیلت کتیبه نگاری شده است: «ان الذین قالوا ربنا الله ثم استقاموا تتنزل علیهم الملائكة الا تخافوا و لا تحزنوا و ابشروا بالجنة التي كنتم اوتعدون» «همانا آنها که گفتند پروردگار ما خداوند یگانه است سپس مقاومت کردند، فرشتگان بر آنان نازل می شوند که نترسید و غمگین مباشید، و بشارت باد بر شما به آن بهشتی که به شما وعده داده شده است» و کتیبه داخلی نیز که به خط نسخ نوشته شده مربوط به آیه ۱۸ سوره آل عمران است: «شهدالله انه لا اله الا هو و الملائكة و اولوا العلم القائم بالقسط لا اله الا هو العزيز الحكيم» بر پیشانی این سنگ نیز بخشی از شهادتین دیده می شود «لا اله الا الله محمد رسول الله و اما در بخش مرکزی این سنگ قبر نیز به مانند دیگر قبرها بخش وسیعی به نام و نسب متوفی (ابی سعد کادوک بن محمد بن احمد بن الحسن کادوک) و سال درگذشت وی «خمس و اربعین و خمس مئه» اختصاص پیدا کرده است. و در بخش زیرین سنگ نیز نام سازنده اثر آورده شده است: «عمل احمد بن محمد بن اسبک». سبک و اسلوب هنری این اثر نیز کاملاً گویای شباهت با دیگر قبور مورد مثال است. در واقع از نظر ویژگی ظاهری کاملاً متفاوت از سنگ قبرهای موزه گرده است. که از جمله مهم ترین این تفاوتها عدم

سنگ قبر توقیفی

این سنگ قبر که ظاهراً در چند سال گذشته از سارقین میراث فرهنگی توقیف شده و محل کشف آن نیز نامشخص است (روزنامه اینترنتی همشهری) شباهتهایی با سنگ قبرهای قبلی دارد، از جمله این شباهتها کتیبه خارجی آن است که با این عبارات: «بسم الله الرحمن الرحيم کل نفس ذائقة الموت و انما توفون اجورکم يوم القيامة فمن زحزح عن النار و ادخل الجحيم» کتیبه نگاری شده است. برپیشانی سنگ قبر نیز عبارت «لا اله الا الله محمد رسول الله» کتیبه نگاری شده است. در کتیبه بعدی نیز آیه ۴۱ سوره فلصت آمده است: «بسم الله الرحمن الرحيم ان الذین قالوا ربنا الله ثم استقاموا تتنزل علیهم الملائكة الا تخافوا و لا تحزنوا و الشرو بل...» در فضای وسیع مرکزی این اثر نیز به ذکر مشخصات متوفی پرداخته شده است «هذا قبر ابراهیم بن احمد بن عبدالله توفی فی ماه رمضان فدفن سنه احدین و عشرين و خمس مائه» آمده است. در کتیبه بعدی نیز که در پایین ترین قسمت قرار دارد نام سازنده اثر بدین نحو آمده «عمل علی احمد الخراط» نکته جالب توجه این است که سازنده هر دو سنگ قبر شخصی به نام «علی احمد الخراط» است (این سنگ و سنگ قبر موزه هنرهاروارد). این سنگ قبر نیز از جهت استفاده از کلمه فارسی «ماه» به جای «سنه» و استفاده کلمه‌ای شبیه به «دفن» بعد از «رمضان» عجیب بوده است^۵ (تصاویر ۱۷ و ۱۸).

این سنگ قبر به رنگ کرم و قهوه‌ای تیره و به شکل مستطیل است. این سنگ متعلق به متوفی به نام حسین بن محمد بن الحسین بکی که بوده که با خط کوفی آیات قرآن بر آن حجاری شده است. شیوه‌های تزئینی استفاده شده در این اثر از جمله نقش اسلیمی، نقش دو گل چند پره در میان لچکی‌ها، فرم ستون‌ها و سرستون‌ها قابل مقایسه با دیگر آثار است. متن کتیبه این سنگ تاریخی در حاشیه اول با آیه ۱۸۵ سوره آل عمران بدین شرح حجاری شده است (تصاویر ۲۳ و ۲۴): «بسم الله الرحمن الرحيم، کل نفس ذائقة الموت وانما توفونا جور کم یوم القیامه فمن زحزح عن النار و ادخل الجنة فقد فاز و مال الحیات» حاشیه دوم: «بسم الله الرحمن الرحيم، یبشرهم برحمه منه رضوان و جنات لهم فیها نعم مقیم خالدین فیها ابداً ان الله عنده اجر عظیم» (توبه/۲۱-۲۲) کتیبه مرکزی: «هذا القبر الحسین بن محمد بن الحسین بکی توفی فی صفر سنه اربع و خمس مائه» پایین سنگ: «عمل عبیدالله بن عمر بیود»

سنگ قبر مسجد کوچه دباغ خانه

این سنگ قبر تاریخی که هم اکنون در مخزن میراث فرهنگی یزد نگهداری می‌شود و از جمله سنگ قبرهای پرکار مورد بحث بوده است که بانقوش اسلیمی زیبایی در دوطرف آن و به شکل گل چند پره و لچکی‌هایی که مشابه اکثر آثار معرفی شده بوده تزئین شده است. از دیگر شباهت‌های این اثر با دیگر آثار مورد معرفی می‌توان به فرم و طرح ستون‌ها و سرستون‌ها و تاج طاق نما اشاره کرد که کاملاً گویای نزدیکی اسلوب‌های هنری این آثار

وجود ستون، سرستون، طاق نما، برجسته و طرح صدفی (شعاع نور) است (تصاویر ۱۹ و ۲۰).

سنگ قبر مسجد جامع خرائق

این سنگ قبر که اکنون در اختیار میراث فرهنگی استان یزد قرار دارد در مسجد جامع خرائق نصب بوده و بر طبق گزارش منتشر شده در تارنمای این سازمان ابعادی برابر با ۳۰×۵۰ سانتی متر داشته و مربوط به مزار علی بن محمد بن اسحاق المولی بوده که بر طبق کتیبه درج شده بر روی این اثر در تاریخ ۴۹۹ ه. ق در گذشته است. کتیبه خارجی این اثر با آیه ۲۱ و دو کلمه از آغاز آیه ۲۲ سوره توبه بدین صورت کتیبه‌نگاری شده است: «یبشرهم ربهم برحمه منه و...ت لهم فیها نعیم مقیم خلدین فیها» در بخش مرکزی این اثر و نیز نام متوفی بدین صورت درج شده است: «هذا قبر علی بن محمد بن اسحاق المولی توفی فی شهر ربیع الاول سنه تسع و تسعین و اربع مائه» همچنین در قسمت تحتانی نیز به نام سازنده اثر اشاره شده است: عمل... احمد. طرح اسلیمی که در لچکی‌ها نقش بسته و همچنین گل چند برگی که در میان این لچکی‌ها دیده می‌شود کاملاً با سنگ قبر محمد بن حسین بکی و سنگ قبر مسجد کوچه دباغ خانه قابل مقایسه است. همچنین سرستون‌ها و طرح اسلیمی نقش بسته در طاق نما کاملاً مشابه با دیگر سنگ قبرهای مورد بحث (بجز سنگ قبرهای موزه گرده) است که به‌نوعی بیانگر پیوندهای هنری این آثار با یکدیگر است (تصاویر ۲۱ و ۲۲).

سنگ قبر محمد بن حسین بکی

تصویر ۲۰- طرح سنگ قبر موزه متروپولیتن. مأخذ: (metmuseum.org)

تصویر ۲۲- طرح سنگ قبر مسجد جامع خرائق.

تصویر ۲۱- سنگ قبر مسجد جامع خرائق. مأخذ: (portal.yazdcity.ir)

از جمله این دلایل می‌توان به آیاتی چون «الذی علم بالقلم علم الانسان ما لم يعلم» (آیه ۴ و ۵ سوره علق) و یا احادیثی مانند «من كتب بسم الله بحسن الخط دخل الجنة» و یا حدیث «علیکم بحسن الخط فانه من مفاتیح الرزق» اشاره کرد که اهمیت بسیاری در توجه مسلمانان به خطاطی و کتیبه‌نگاری داشته است و از این رو می‌توانیم بگوییم معجزه اسلام به صورت خط به ظهور رسیده است. در نتیجه پژوهش انجام شده مشخص شد در تمام موارد گزارش شده تا پیش از پژوهش حاضر از آیات قرآنی با مفهوم آخرت و مرگ استفاده شده است اما آثار مورد بحث (سنگ قبرهای موزه گرده) از این قاعده پیروی نکرده‌اند، در خصوص سنگ قبر شماره یک موزه گرده با وجود این که در کتیبه حاشیه از آیه ۲۶ سوره آل عمران استفاده شده در طاق‌نما از بیت شعری به خط و زبان عربی استفاده شده است. ابیات استفاده شده در سنگ قبرهای موزه گرده نیز با توجه به ماهیت این آثار به طلب مغفرت اشاره دارد. آن گونه که سجادی نیز گفته است اصول کتیبه‌نگاری در ادوار هم زمان بدون توجه به جنس آثار تقریباً «یکسان بوده است و این امر باعث پیدایش سبک‌های ویژه‌ای برای هر زمان شده است که در تاریخ‌گذاری آثار بی‌تاریخ کمک شایان توجهی می‌کند (سجادی، ۱۳۷۲، ۱۹۷). به همین دلیل جدای از تاریخ «ثلاث خمسين و خمسمائة» که به صورت بسیار مخدوش در انتهای کتیبه بخش میانی سنگ قبر شماره یک موزه گرده دیده می‌شود با تکنیک مقایسه نیز می‌توان در جهت تاریخ‌گذاری نسبی اقدام کرد، امری که در خصوص شبیه‌ترین اثر یعنی محراب میمه موجود در موزه ملی انجام شد و کاملاً گویای شباهت هندسی

با یکدیگر بود است. این سنگ قبر نیز با دو کتیبه اصلی به خط کوفی در حاشیه و یک کتیبه در پیشانی و کتیبه‌ای مربوط به ذکر مشخصات متوفی در مرکز اثر کتیبه‌نگاری شده است اما در زمانی نامعلوم و احتمالاً در پی استفاده ثانویه به صورت عمدی کتیبه مرکزی این اثر از بین رفته است. در قسمت تحتانی نیز بر طبق رسم متداول امضای سازنده اثر قید شده است: پیشانی سنگ: لاله الا الله، محمد رسول الله حاشیه اول: (سوره فصلت آیه ۳۰) «بسم الله الرحمن الرحيم ان الذين قالوا ربنا الله ثم استقاموا تتنزل عليهم الملائكة الا تخافوا ولا تحزنوا و اُشروا بالجنة التي كنتم توعدون» در حقیقت کسانی که گفتند پروردگار ما خداست سپس ایستادگی کردند فرشتگان بر آنان فرود می‌آیند [و می‌گویند] هان بیم مدارید و غمین مباشید و به بهشتی که وعده یافته بودید شاد باشید) حاشیه دوم: (سوره آل عمران آیه ۱۸۵) «كل نفس ذائقة الموت وإنما توفون أجوركم يوم القيامة فمن زحزح عن النار وأدخل الجنة فقد فاز وما الحياة الدنيا إلا متاع الغرور»؛ هر کسی مرگ را می‌چشد؛ و بدون تردید روز قیامت پاداش‌هایتان به طور کامل به شما داده می‌شود. پس هر که را از آتش دور دارند و به بهشت درآورند مسلماً کامیاب شده است؛ و زندگی این دنیا جز کالای فریبنده نیست این سنگ قبر نیز هم اکنون در مخزن میراث فرهنگی یزد نگهداری می‌شود (تصاویر ۲۵ و ۲۶).

بحث و تحلیل

در توضیح علت توجه مسلمانان به کتیبه‌نگاری دلایل زیادی را ذکر کرد.

تصویر ۲۴ - طرح سنگ قبر محمد بن حسین بکی.

تصویر ۲۳ - سنگ قبر محمد بن حسین بکی. مأخذ: (portal.yazdcity.ir)

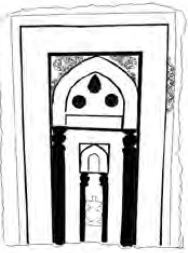

تصویر ۲۶ - طرح سنگ قبر مسجد کوچه دباغ خانه.

تصویر ۲۵ - سنگ قبر مسجد کوچه دباغ خانه. مأخذ: (portal.yazdcity.ir)

جدول ۱- مقایسه اسلوب هندسی آثار مورد بحث.

ردیف	نام اثر	طرح هندسی اثر	ردیف	نام اثر	ردیف
۱	سنگ قبر شماره یک موزه گرده میمه		۲	محراب سنگی میمه	
۳	سنگ قبر شماره دو موزه گرده میمه		۴	لوح سنگی آستان قدس	
۵	سنگ قبر موزه هنر هاروارد		۶	سنگ قبر توقیف شده	
۷	سنگ قبر موزه مترو پولیتن		۸	سنگ قبر مسجد جامع خرائق	
۹	سنگ قبر محمد بن حسین بکی		۱۰	سنگ قبر مسجد کوچک دباغ خانه	

بر طبق امضایی که بر پیشانی محراب موزه ملی آمده «... ابراهیم بن علی» می‌توانسته باشد. پس باید گفت سنگ قبرهای موزه گرده نیز یا توسط همین شخص حجاری شده و یا در کارگاهی واحد هر سه این آثار با پیروی از سبکی مشابه ساخته شده است.

و کتیبه نگارانه و طرح نواری حاشیه هر دو اثر بوده است. همچنین شباهت بسیار زیاد این سه اثر (محراب موزه ملی و سنگ قبرهای موزه گرده) چه از نظر فرم هندسی و چه از نظر شیوه نگارش کتیبه‌ها کاملاً گویای تولید آثار یاد شده در یک کارگاه و احتمالاً توسط یک هنرمند است^۵، شخصی که

نتیجه

گرده و محراب سلجوقی میمه دقیقاً مشابه است که این شباهت می‌تواند ناشی از تولید این آثار در یک کارگاه باشد. از دیگر شباهت‌های این آثار می‌توان به شباهت طرح هندسی محراب میمه و سنگ قبر شماره یک و یا شباهت نوار اسلیمی که در محراب میمه و سنگ قبر شماره یک دقیقاً به یک شکل و یک نقش اسلیمی خاص دور تا دور اثر را در بر گرفته است اشاره کرد. همه مطالب گفته شده گویای تولید این سه اثر در یک کارگاه و احتمالاً توسط یک هنرمند است که بر طبق کتیبه فوقانی محراب میمه همان ابراهیم بن علی است. از طرفی بر طبق جدول شماره یک نیز مشخص شد که اسلوب هندسی سنگ قبرهای موزه گرده کاملاً با دیگر قبور سلجوقی اختلاف دارد که گویای تولید در کارگاه‌های متفاوت و توسط هنرمندان متفاوت بوده است.

آن چنان که گفته شد تا پیش از پژوهش حاضر باور همه محققان بر این بود که در عصر سلجوقی از اشعار برای تزئین قبور استفاده نشده است، اما با کشف دو سنگ قبر سلجوقی که هم اکنون در موزه مردم شناسی شهر میمه نگهداری می‌شود، این عقیده رد شد، چرا که هر دو این آثار در بر دارنده ابیاتی به زبان عربی هستند که به طلب مغفرت و بخشش از خداوند اشاره دارند که در منابع مکتوب نیز دیده شده‌اند. همچنین آن چنان که مقایسه این آثار نشان می‌دهد سنگ قبر بزرگ‌تر موزه گرده که با عنوان سنگ قبر شماره یک معرفی شد شباهت بسیار زیادی به محراب میمه که در موزه ملی نگهداری می‌شود دارد و همینطور طرح صدفی استفاده شده در این اثر به طرح صدفی استفاده شده در دیگر سنگ قبر موزه گرده شباهت دارد تا جایی که تعداد پره‌های این طرح صدفی در هر دو اثر برابر با هفت عدد می‌باشد از طرفی شیوه نگارش حروف در سنگ قبرهای موزه

پی‌نوشت‌ها

۱. برگرفته از مصاحبه با مرحوم استاد عبدالله قوچانی در تاریخ ۲۷ فروردین ۱۳۹۸.
۲. این موضوع نیز در جریان مصاحبه به تأیید مرحوم استاد عبدالله قوچانی رسیده است. برگرفته از مصاحبه با استاد عبدالله قوچانی در تاریخ ۲۷ فروردین ۱۳۹۸.
۳. برگرفته از مصاحبه با مرحوم استاد عبد الله قوچانی در تاریخ ۵ اردیبهشت ۱۳۹۸.
۴. متن خوانده شده این سنگ قبر توسط مرحوم استاد عبدالله قوچانی در اختیار موزه متروپولیتن قرار داده شده است. برگرفته از مصاحبه با ایشان در تاریخ ۵ اردیبهشت ۱۳۹۸.
۵. این مدعا به تأیید نظر مرحوم استاد عبدالله قوچانی نیز رسیده، مصاحبه در تاریخ ۲۷ فروردین ۱۳۹۸.

فهرست منابع

- قرآن کریم (۱۳۸۹)، ترجمه آیت‌الله ناصر مکارم شیرازی، آستان قدس رضوی، مشهد
- ابن ابی‌الحدید معتزلی (۱۴۰۴)، شرح نهج البلاغه، ج. ۱۹، قم: انتشارات کتابخانه آیت‌الله مرعشی.
- الانباری النحوی، کمال‌الدین (۱۹۱۳)، الانصاف فی مسائل الخلاف بین النحویین البصریین و الکوفیین، چاپ لیدن.
- حاجی‌زاده باستانی، کریم؛ معروفی‌اقدم، اسماعیل؛ ستارنژاد، سعید، و طهماسبی، فربرز (۱۳۹۶)، جستاری بر جانمایی آیات قرآنی و سایر کتیبه‌ها در بناهای دوره اسلامی براساس مضامین آنها پژوهشی بر مقابر دوره سلجوقی شمال غرب ایران، نشریه مطالعات باستان‌شناسی پارسه، دوره ۲، شماره ۳، صص ۱۳۳-۱۴۸.
- حاجی قاسمی، کامبیز (۱۳۸۹)، معماری اسلامی ایران در دوره سلجوقیان: امامزاده‌ها و مقابر، تهران: انتشارات جهاد دانشگاهی.
- دانش یزدی، فاطمه (۱۳۸۷)، کتیبه‌های اسلامی شهر یزد، سازمان میراث فرهنگی کشور، تهران: انتشارات سبحان نور.

- ژیان، ندا (۱۳۹۷)، بررسی برج مقبره‌های دوره سلجوقی از نظر معماری پهنه شمال غرب ایران، کنفرانس ملی تحقیقات بنیادین در عمران، معماری و شهرسازی، سجادی، علی (۱۳۷۲)، سیر تحول محراب در معماری اسلامی از آغاز تا حمله مغول، پایان‌نامه کارشناسی/رشد، استاد راهنما سوسن بیانی، مشاور نوشین دخت نفیسی، دانشگاه تربیت مدرس.
- شایسته‌فر، مهناز (۱۳۸۰)، جایگاه قرآن، حدیث و ادعیه در کتیبه‌های اسامی، فصلنامه جستاری بر جانمایی آیات قرآنی، مدرس علوم انسانی، شماره ویژه‌نامه ۶، شماره پیاپی ۲۳، صص ۵۴-۹۴.
- شایسته‌فر، مهناز (۱۳۸۱)، بررسی محتوایی کتیبه‌های مذهبی دوران تیموریان و صفویان، مجله علوم انسانی دانشگاه الزهراء، شماره ۴۳، صص ۶۲-۱۱۱.
- شهبازی شیران، حبیب؛ فیضی، فرزاد، و میراضی، زهرا (۱۳۹۵)، بررسی مقابر اسلامی ایران در دوره سلجوقی، کنفرانس بین‌المللی.
- عالی، حسین؛ توکل، شید؛ حسن مهدی، الهه، و غفاری مرند، فاطمه (۱۳۹۴)، توصیف و مقایسه مقابر سلجوقی شهر دامغان براساس گونه‌شناسی معمارانه، دومین کنگره بین‌المللی افق‌های جدید در معماری و شهرسازی با رویکرد توسعه و فناوری.
- فتال نیشابوری، محمد بن حسن (۱۳۷۵)، روضة‌الواعظین، ج. ۲، قم: انتشارات رضی.
- کیانی، محمدیوسف (۱۳۷۴)، تاریخ هنر معماری ایران در دوره اسلامی، سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها، تهران: انتشارات سمت.
- موسوی کوهرپر، سید مهدی؛ خانعلی، حمید، و نیستانی، جواد (۱۳۹۴)، سنگ‌های مزار، نمودی از وحدت مذاهب مختلف اسلامی در ایران؛ گونه‌شناسی، طبقه‌بندی و مطالعه آرایه‌های سنگ مزارهای نوع گهواره‌ای، فصلنامه علمی پژوهشی پژوهشنامه تاریخ اسلام، سال پنجم، شماره بیستم، صص ۱۳۳-۱۵۲.
- www.metmuseum.org.
- www.harvardartmuseums.org.
- www.isna.ir.
- www.hamshahronline.ir.
- www.library.razavi.ir.
- www.portal.yazdcity.ir.

Introduction and Comparative, Descriptive Study on Descriptive Seljuk Tombstones in Museum of Gorde(isfahan)

Hamid Pourdavoud¹, Hassan Karimian², Zahra Shahbazi Tabar³

¹PhD Student of Archaeology, Department of Archaeology, Faculty of Literature and Humanities, University of Tehran, Tehran, Iran.

²Professor, Department of Archaeology, Faculty of Literature and Humanities, University of Tehran, Tehran, Iran.

³Master of Archaeology, Department of Archaeology, Faculty of Literature and Humanities, Shahrekord University, Shahrekord, Iran.

(Received: 27 Apr 2019; Accepted: 19 Jun 2022)

Inscriptions have always played the most important role in Islamic architecture, especially in tombs. Calligraphy gradually found a prominent place in Islamic architecture and art. In general, one of the ways to become more familiar with Islamic architecture courses, along with the use of decorative designs, is to pay attention to inscriptions, because inscriptions represent all the creations of Muslim artists in a particular period. The spiritual spaces created by the inscriptions in religious places such as mosques, schools, shrines, monasteries, etc. lead man to illumination. The themes of the inscriptions in Islamic buildings are various, including the blessed names of God, verses, and chapters of the Quran, the name of the Prophet, imams, religious poems, the name of the client, the name of the ruler, the scribe and the date of making the inscriptions, and also Persian and Arabic poems. Wise words are the commandments and covenants of kings and advice. The Seljuk era is one of the most important periods of Islamic aesthetics that has created many changes in Iranian works of art, especially architectural decorations. In this era, due to the peace and political stability during the Seljuk dynasty, artists had more favorable conditions and were able to create numerous works. Working on stone was more difficult than other elements, and on the other hand, high-quality stone was found in small quantities. Masonry and stone carving were abandoned after the Sassanid dynasty until a few centuries later. But during the tenth and eleventh centuries AD, artists turned their attention to this art again. Consequently, stone altars and tombs

were created, which in some cases are very similar to the altars, in other words, the use of stone experienced a re-emergence. Before the present study, the usage of poems on tombstones during the Seljuk period has not been observed or published. The purpose of this study is to introduce two Seljuk tombstones that were discovered in Maymeh (Isfahan) and are now kept in the city museum. The second

purpose is to discuss the artistic style and examine the similarities and differences with other Seljuk works, especially tombstones, to comment on the identity of these works. The questions of the present study can be expressed as follows: How can the artistic style of these tombstones be explained? Also, considering the lack of direct reference, is it possible to comment on the identity of the artist who made these works based on archaeological studies? According to the tombstone inscriptions of the Gordeh Museum, it should be noted that Arabic poems have also been used in the inscriptions of these two tombstones. The artistic style used in these two tombstones is different from other known Seljuk tombstones, which is probably due to the difference in the place of construction of these works. Also, because of the great similarities between the tombstones of the Pollen Museum and the stone altar of Maymeh, it can be claimed that the builder of the former tombstones is the same as the one who built the Maymeh altar.

Keywords

Inscription, Tombstone, Seljuk Tombstone, Seljuk Tombstone Inscription.